

XALQ CHOLG'U ASBOBLARINING O'ZIGA XOSLIGI

Ashurova Shaxnoza Axmedovna

*Abdurauf Fitrat nomidagi Buxoro maqom san'atiga
ixtisoslashtirilgan maktab internati katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada, xalq cholg'u asboblarining o'ziga xosligi va ularning ma'noli qo'llanilishi tahlil qilinadi. Asboblar, ularning yaratilishi, o'ziga xosligi tushunchasi, va ularning amaliy qo'llanilishi haqida ma'lumotlar to'planadi va baholanadi. Tahlil natijalariga ko'ra, xalq cholg'u asboblarining ijodkorlar va iste'molchilar uchun o'ziga xoslik darajasining yuqori bo'lishi, ularning qo'llanilishining osonligi va amaliy foydasi ko'proq e'tibor qilinadigan jihatlar bo'lib kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: Musiqa ijrochilari, cholg'u asboblari, doira, rubob, dutor, g'ijjak, nay, surnay, karnay, zarbli sozlar:

Kirish. Ma'lumki, o'zbek xalq musiqa merosi ham boshqa ko'pgina Sharq xalqlari musiqasi singari, folklor hamda og'zaki an'anadagi professional musiqa turlariga bo'linadi. Cholg'ular ham o'z navbatida, faqat folklor janrlari ijrochilari qo'lida hamda professional musiqa ijrochilari tomonidan ishlatiladigan turlarga bo'linganligini ko'ramiz. Tarixiy yodgorliklarda, jumladan, musiqiy risolalar va boshqa manbalarda esa deyarli mohir ijrochi ustoz-sozandalar ishlatgan cholg'ular o'z aksini topgan. Lekin cho'ponlar tomonidan yoki keng omma orasida folklor musiqalari ijro qilinib, tuzilishi jihatdan oddiygina bo'lgan ko'pgina cholg'ular, jumladan, suyak yoki yog'ochdan yasalgan chanqovuz va shunga o'xshagan sozlar tasviri (yoki tasnifi) san'at yodgorliklari hamda maxsus musiqa risolalarida juda kam uchramiz. Bunday cholg'ularning ko'pchiligi biz uchun noma'lum qolganligi ham ehtimoldan xoli emas.

O'zbek xalq cholg'ulari ko'p va xilma – xil bo'lganligi uchun ularni qayta ta'mirlash nihoyatda murakkab va uzoq davom etgan jarayon bo'ldi. Bizgacha yetib kelgan an'anaviy cholg'ularning o'rniga, ijrochilikning nozik va yuksak badiiy talablariga javob bera oladigan yangi, zamonaviy cholg'ular yaratila boshlandi. Bu ishga birinchilardan bo'lib, XX asrning 20-30 yillarida musiqa cholg'u asboblarini yangilashga kirishgan Toshkentlik mashhur musiqa cholg'ulari ustasi usta Usmon Zufarov (1892-1981) dutor, g'ijjak, tanbur kabi musiqa cholg'ularining turdosh oilalarini yaratishga, Matyusuf Xarratov hamda usta Ro'zmat Isaboyevlar tomonidan esa chang soziga qo'shimcha torlar o'rnatilib, ovoz jarangdorligini kengaytirishga erishildi.

Asosiy qism. Milliy sozlarimizning ko'pligi va xilma-xilligiga doir ashyoviy dalillar, jumladan, devoriy toshlarda ishlangan qadimiy soz chizg'ichlari, kitobiy

mo`jaz suratlarda aks ettirilgan cholg`ular tasviri hamda musiqiy risola va boshqa yozma tarixiy manbalarda qayd etilgan ma`lumotlar bundan dalolat beradi. Cholg`ular o`z tuzilishi, tasviriy vositalarining xarakteri, xususiyatlari va ijrochilik uslublariga qarab uch guruhga bo`linadi:

1. Zarbli sozlar
2. Puflab (damli) chalinadigan sozlar
3. Torli sozlar

Ushbu tasnifot cholg`ularda tovush hosil qilish manbai vositasi asosida qurilgandir. Demak, shunga ko`ra:

❖ Zarbli cholg`ular guruhiga: doira, nog`ora, safoil, qoshiq, qayroq singari cholg`ular kiradi.

❖ Damli cholg`ular guruhi: nay, qo`shnay, bulomon, sibizg`a, surnay, karnay, chanqoviz singari cholg`ulardan tarkib topadi.

❖ Torli cholg`ular guruhini dutor, tanbur, ud, rubob, qo`biz, g`ijjak, sato, chang tashkil etadi. Bu cholg`ularning har biri ijro etiladigan asarlar xususiyati va funksiyalariga qarab yakka yoki ma`lum bir ansambl hamda orkestr tarkibida ishlatiladi.

O`zbekistonda doimiy ishlatilib kelinayotgan cholg`ularning ko`pchiligi, jumladan, doira, rubob, dutor, g`ijjak, nay, surnay, karnay, bulomon kabi cholg`ular boshqa Sharq xalqlarida mavjud bo`lib, ularning musiqa san`atida ham katta o`rin egallaydi. Ammo ularni ishlatishda esa har bir xalqning milliy musiqasida ma`lum darajada farq borligi ajralib turadi. Shu bilan birga, ayrim hollarda, o`zbek va tojik xalqlarida ko`pgina cholg`ular va ularning ishlatilishi deyarli bir xil ekanligining ham guvohi bo`lamiz.

*G`ijjak*. Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, o`zbek va tojik xalqlari orasida qadimdan keng tarqalgan kamoncha bilan chalinadigan torli cholg`u asbob. G`ijjakning eng qadimiy namunalari ikki simli bo`lgan. Keyinroq olti, etti simli g`ijjaklar ham ishlatilgan. Hozir xalqimiz orasida keng tarqalgan to`rt simli g`ijjak sozi o`zining ijro qilish imkoniyati bilan ma`lum darajada Ovropaning skripka soziga yaqindir. Shuning uchun ham ayrim ijrochilar g`ijjak o`rniga skripkadan ham foydalanadilar.

G`ijjakning kosasi tut, o`rik va kokos yong`og`i hamda yog`ochdan o`rtasi kovak qilib o`yilib yasaladi. Kosaning ustiga baliq terisi yoki molning yurak pardasi qoplanadi. Dastasi yassi bo`lib, kosaga yaqinlashgan sari ingichkalashtirib ishlangan. Kosaning pastki qismida temir oyoqcha o`rnatilgan bo`lib uni ijrochi tizzasiga qo`yib stulda o`tirib chalishi uchun moslashtirilgan.

G`ijjakning kamonchasi ot dumining qillaridan tayyorlanib chalish vaqtida o`ng qo`l barmoqlari bilan tortib turiladi. Ijrochidan kamonni juda katta mahorat bilan torlar ustiga yurgiza bilish talab etiladi. Chunki torlarda barmoqlarni navbatma-navbat bosib

hosil qilinadigan har bir yoqimli nozik va rang-barang tovush kamon yordamida amalga oshiriladi. O'z navbatida bunday tovushlar g'ijjakda keng qo'llaniladigan qochirim va nolishlar bilan yana ham boyitiladi.

Qashqar rubobi. Qashqar rubobi - o'zbek xalq cholg'u sozlari ichida alohida o'rin tutadi. Bu cholg'u asbobi o'zining jarangdor, tiniq ovozi bilan inson qalbiga yaqinligi, o'rganish va chalish jihatidan bir muncha qulaylikka ega ekanligi bilan xalqimizning sevimli sozlaridan biriga aylanib qolgan. U cho'ziqsimon kosa va ikki shoxli uzun dastadan iborat bo'lib yarim doira shaklida o'yilgan. Kosaxonasining ustki qismi teri bilan qoplangan bo'ladi.

Qashqar rubobi qayta ta'mirlanib, dastasiga bog'lanadigan ichak parda latundan yasalgan parda bilan almashtirildi, dastasining uzunligi qisqartirildi, pardalar soni ko'paytirilib, ijro etish texnikasi yengillashtiriladi. Natijada turli xarakter va qiyinchilikdagi musiqa asarlarini chalish imkoniyati yaratildi.

Ovoz tembri (tusi)ga qaraganda o'rta registrda jaranglaydigan sozdir. Uning beshta tori bo'lib, birinchi va ikkinchi juft torlari po'lotdan, uchinchi yakka tori esa ipakdan bo'ladi. Har bir juft tor yo'g'onligi asosida joylashgan bo'lib, unison tarzda sozlanadi. Demak, eng ingichka juft tor birinchi oktavaning Iya, ikkinchi juft tor birinchi oktavaning mi, uchinchi yakka tor esa kichik oktavaning si tovushiga sozlanadi. Simlar orasi sof kvarta intervali asosida joylashgan.

Nay. O'rta asrda yashab ijod etgan olim Abu Nasr Forobiy o'zining mashhur "Katta musiqa kitobi"ning, ikkinchi bobida puflama musiqa asboblari jumladan, nay sozi haqida yozib, uni qamishdan yasalganligi to'g'risida fikr bildirdi. O'zbekiston hududida, jumladan Samarqand yaqinidagi Afrosiyob nomi bilan ataladigan qishloqda olimlar tomonidan arxeologik ishlar olib borilganda, u yerdan fleyta (nay) chalib turgan musiqachining haykalchasi topilgan. O'rta asr miniatyuralarida esa nay xonaki xalq cholg'ulari ansambli tarkibidan o'rin olgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, fleyta ya'ni nay uzoq asrlardan buyon avloddan-avlodga o'tib kelgan cholg'udir. U O'zbekiston hamda Tojikistonda juda keng tarqalgan. Nayni buryatlar va mangollarda limba, Xitoyda esa li deb nomlashgan.

Nay qamishdan, yog'ochdan, mis, bambuk singari matolardan yasaladi, shuning uchun ham - qamish nay, yog'och nay, mis nay deb nomlanib kelingan. Tuzilishi trubochka shaklida bo'lib, diametri 20-30 mm, uzunligi esa 450-520 mm. Nayning ustki qismida 6 ta teshigi bor.

1-Rasm.Nay

Doira. Markaziy Osiyo musiqa san`atida milliy urma sozlarimiz uzoq tarixga ega bo`lib, ular asrlar davomida avlodan-avlodga o`tib davr rivojlanib, takomillashib, mukammallashgan shaklda bizgacha yetib keldi. Qadim zamonlardan buyon urma cholg`ular yog`och mahsulotlari – quruq daraxt va kundalardan yasalgan. Gardish (qasqon)lari esa xilma-xil ko`rinishlarda shakllanib, ularga turli hayvonlar terisi qoplangan. Davrlar o`tishi bilan ularning shakli ham o`zgarib takomillashib, rivojlana borgan.

Eng qadimiy hamda ko`pgina xalqlar orasida keng tarqalgan urma zarbli sozlardan biri - doiradir. Bu cholg`u taxminan ming yillik asrlardan so`ng, meloddan VI ming yil oldin, inson hayoti olamida muhim o`rin tutganligi haqida ma`lumotlar bor. Doira zarbi ilmining ilk tadqiqoti, usul (ritm) nazariyasining boshlang`ich ildizi, Zardushtiylar davriga borib taqalsa-da, uning rivoji O`rta asrning ulug` allomalari qomusiy olimlar tomonidan jumladan, Abu Nasr Forobiyning “Katta musiqa kitobi”da, Ibn Sinoning “Iyqu” ilmiga bag`ishlangan risolasida, Darveshali Changiyning “Musiqiy risola” kabi asarlarida alohida e`tibor bilan urma zarbli cholg`ularning o`rganilganligi tarixda ma`lum.

Doira keng tarqalgan urma cholg`u asboblaridan biri bo`lib, unda turli xil ansambl va orkestrlar tarkibida hamda yakka soz sifatida ijro qilinadi. Doirada asosan ikki xil tovush mavjud bo`lib, ulardan biri ancha bo`g`iq tovush bum – doiraning o`rtasiga, ikkinchisi baland, jarangdor bak esa, chekkarog`iga uriladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, xalq cholg`u asboblarining o`ziga xosligi yuqori hisoblanadi. Ular o`zlariga xos dizayn va funksiyalarga ega, shuningdek, ularni o`rganish va ularni ishlatish osonligi. Bu asboblar, har xil amaliyotlar uchun keng qamrovli qo`llanilishi mumkin va qulaylik keltirib chiqaradi. Natijalar, xalq cholg`u asboblarining texnologik rivojlanishda muhim o`rin egallaydi va ularning ko`p tomonlama amaliy foydasi bo`lishi mumkinligini ta`kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O`zbekiston Respublikasi madaniyati ishlari vazirligi “Rubob navolari”. Toshkent. 1993 y.
2. X. Nurmatov. “Rubob darsligi”. Toshkent. “O`qituvchi” nashriyoti. 1993y.
3. X Nurmatov. “O`zbek xalq musiqasi”. Toshkent. “O`qituvchi” nashriyoti. 1998 y.
4. Sh. Raximov. ”Cholg`ulashtirish va partitura o`qitish” o`quv qo`llanma. Toshkent. 2009 y
5. Sh. Raximov. “Cholg`u ijrochiligiga o`rgatish metodikasi” o`quv qo`llanma. Toshkent. 2009 y.